

ÖZBEK-KARAKALPAK EDEBIYAT BİLİMİNDE KLASİK POETİK GELENEKLERİ

Tokimbetova Gulbahar Abatbayevna
Karakalpak Devlet Üniversitesi
Karakalpak Edebiyatı Bölümü Doçenti (PhD)
gulbaxartokimbetova@gmail.com
+998(90) 5938480

Klasik edebiyatta edebi tür kavramının kendine özgü ifade biçimleri vardır. Daha ziyade edebi tür açısından değil, türlere karşı tutum ve ifade biçimleri açısından gelişmiştir. Türk halklarının edebiyat çalışmalarında klasik tarihsel poetika konularının incelenmesi önemli olduğu için, Özbek ve Karakalpak edebiyat çalışmalarında bu sorun üzerine bir dizi çalışma yürütülmüştür.

Doğu, özellikle Özbek klasik edebiyatı gibi edebiyat eleştirisi de çok eski bir alan olarak kabul edilir. Özbek edebiyat bilimi, ortaya çıkışı, gelişimi ve incelenme aşamaları açısından da farklı şekilde sınıflandırılır. Akademisyenler A.Kayumov, A.Rustamov, B.Valihojayev, Profesör A.Hayitmetov, Yo.Is'hoqov, U.Tuychiev'in Özbek edebiyat çalışmaları tarihi üzerine araştırmaları kaydedilebilir.[1]

Bazı araştırmalarda, Ceditizm ve 20. yüzyılın başlarından itibaren Özbek edebiyat çalışmalarında yeni bir dönemin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu dönemin edebiyat çalışmaları için özgünlük, Doğu ve Batı edebi-estetik görüşlerinde meydana gelen birleşme olgusudur. Bu nedenle, zamanın talebi, bir edebiyat eleştirmeni veya eleştirmen için biraz karmaşık görevler yüklüyor. Özellikle, Doğu milliyetçiliği temelinde gelişen edebiyat biliminde, farklı standartları benimsemenin ve en önemlisi, bu gerekliliklere göre düşünmenin kaçınılmaz olmasıdır. Böyle bir duruma uygun bir edebiyat eleştirisi ortaya çıktı ve temsilcileri faaliyet gösterdi.

Doğu'da klasik poetika geleneklerinin oluşumu ve gelişimi tasavvuf öğretisine dayanmaktadır. Emevi dönemi krizi ve Abbasiler hanedanlığının tarih sahnesine girmesiyle başlayan tarikatta reform süreci, tasavvuf fikirlerinin yaygınlaşmasına zemin hazırlar. Özbek klasik şiiri, üslup ve biçimlerde gelişmiş olup, çeşitli ilkeleri yaratan edebi ve manevi bir hazine olarak kabul edilir.

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th November, 2025

Karakalpak edebiyat çalışmalarında poetika sorunlarının incelenmesi, Kunhoja, Ajiniyaz, Berdak gibi klasik şairlerin eserlerinin incelenmesiyle bağlantılı olarak gerçekleşti. Bu büyük şairlerin eserlerinin ideolojik içeriği ve sanatına adanmış çalışmalarda, 19. yüzyıl Karakalpak edebiyatının gelişim aşamaları, şairlerin yaratıcı bireyselliği ve sanatsal becerileri gibi konular bilimsel olarak temellendirilmiştir. Özellikle, Profesör K.Jarimbetov'un araştırmasında, 19. yüzyıl Karakalpak liriklerinin tür özellikleri sınıflandırılmış ve biçim ve içerik açısından gruplara ayrılarak incelenmiştir. Bu dönemin sanatçılarının liriklerinde, çoğunlukla zamandan şikayet konusuna kayıtsız kalmadıkları bir dizi örnek temelinde analiz edilmektedir.[2]

Özbek-Karakalpak klasik edebiyatı şairlerinin eserlerinde manevi destek olarak halk sözlü yaratıcılığı ile birlikte Doğu yazılı anıtları da önemli bir rol oynamıştır. Bunlar arasında Doğu ve Batı'da ünlü olan "Yusuf ve Ahmed," "Gorogli," "Aşık Garip," "Bin Bir Gece," "Tuti-nameh" ile birlikte Ferdowsi, Saadi, Navoi, Makhtumkuli gibi şairlerin edebi mirası yer almaktadır.

Aristo Hakim'in mimesis teorisine dayanan edebi türler hakkındaki öğretisi, Farabi aracılığıyla Doğu edebiyatına girmiş olsa da, Müslüman doğusunda, çoğunlukla edebi türlerin sınıflandırılması açısından değil, ifade biçimleri yoluyla yürütülmüştür. Fitrat'ın yukarıda bahsedilen "Şiir ve Şairlik" makalesindeki "Türkler Müslümanlıktan önce bile büyük kültürel şöhretli bir gün yaşadı." "Türklerin Müslümanlıktan önce de şiirleri, şairleri ve edebiyatları vardı" demekten kendimizi kurtaramayacağımızı kabul ediyorum"[3] sözleri sadece edebiyatın gelişimine değil, aynı zamanda edebi-teorik düşüncenin gelişimine de atıfta bulunur. Demek ki, klasik edebiyatı edebi türler ve türler açısından incelediğimizde, İslam öncesi dönemin edebi eserlerinin tür özelliklerini de unutmamalıyız, çünkü bu yönde bizim için önemli bir kaynak Mahmud Kaşgarlı'nın "Devonu lugatit türk" eseridir. "Ben bu kitabı hikmetler, saj, atasözleri, şarkılar, rajaz ve nesir olarak adlandırılan şeylerle süsledim" yazarken büyük âlim, divan'daki edebi pasajların tür özelliklerini de hesaba katmış olmalı. Bu sözlerden kaynaklanan Profesör R.Orzibekov, "Türk Edebiyatlarındaki Tür ve Türlerin Soyunun İncelenmesine İlişkin İki Önemli Kaynak"ın ilki olarak Mahmud Kaşgari'nin eserini görür. "Devon-u lug'atit turk"taki

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th November, 2025

etuk, otkunch, sav gibi nesir ve qo'shug' qo'ng'uğ, yir gibi şiirsel türlerin ilk yorumunu da bu kaynak aracılığıyla açıklar.[4]

Ne yazık ki, eski Türk edebiyatının tür dünyası hakkında fikir veren birincil teorik kaynakların eksikliği nedeniyle, bu kılavuzda bunlardan örnekler veremedik. Ancak Fitrat Hoca'nın yukarıda bahsedilen makalesinde "Edebiyatımızın ikinci bölümü Müslümanlıkla başlar. Edebiyatımızın bu bölümü için gerekli olan temel ve temelleri bize İran üzerinden Araplar göndermişlerdir"[5] şeklindeki görüşlerine dayanarak, Arap ve Fars kaynaklarındaki edebi tür ve türlere dair görüşleri aktarmayı görevimiz olarak gördük. Bu noktada, eski Yunan edebiyatının özelliklerini Arapça olarak ifade eden Ebu Nasr Farabi'nin "Kitab-u-sh-she'r" adlı risalesindeki şu düşünceleri aktarmakla yetiniriz: "Onlar (Yunan edebiyatındaki türler - H.B.) şunlardır: (tragöziyo) trajedi, (disirambi) difirambi, (kumuziya) komedya, yombi (yombu), drama (damoto), eyniy, diyagramma (diakramma), satira (saturu), poema, epos, retorik (ritoriy), efijonosous ve akustik"[6].

Navoi'nin "Leyli ve Mecnun"unda şu karşılaştırmalı tanım vardır:

Şiiriniz nasır gibi güzel geliyor.

Hattâ nesrin nazım gibidir.

Nevai, nazminin (şiirlerinin) nesir kadar anlaşılır olması ve nesrinin de nazım gibi içtenlikle ve tutkuyla kabul edilmesi için edebi bir niyet dile getirmişti ki, "Mahbub-u-l-qulub"un nesir ve üslup deneyimi bu niyete ulaştığını doğrular.

Doğal olarak, tüm bilimler gibi edebiyat bilimi de sürekli gelişimde ve her yeni yazılan dahi ve özgün eser onun tür yönlerini güncelleyebilir. Dolayısıyla, yukarıda önerilen görüşler, günümüz okuyucularına klasik şiir örneklerini incelemede rehberlik ederken, edebi türler ve türler hakkındaki klasik edebiyat görüşleri sunulan kaynaklardaki görüşlerin yalnızca bunlar olmakla kalmamalıdır.

Edebi yorumlamada, şiirsel ifade konusu ve imge nesnesi birbirini gerektirir, yaratıcı konum, doğrudan ve dolaylı işbirliği ilişkisini tanımlar. Hayal sürecinde, şiirsel kahramanın kişiliği yazarın dünya görüşüyle çatışır. Sonuç olarak, analiz, bir ifade aracı olarak hareket halindeki sanatsal gerçekliği yönlendirir. Sürekli değişen anlam olgusu aslında ideolojik ve estetik özü belirlemeye hizmet eder. Bunda amaç ve görev sanatsal konuşmanın ayrıcalığını belirler, iletişim biçimi metnin seviyesini belirler, sözcük felsefeyi ve mantığı organize eder, şiirsel özellik ve felsefi

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th November, 2025

genelleme merkezlenir, yorum ve analiz yer değiştirmeleri araştırma sahnesine yükselir, biçim hareketleri içeriğın özgünlüğünü düzenler.

19. yüzyıl Karakalpak şairlerinden: Kunhoca, Ajiniyaz, Berdak, Ötesh, kardeş halkların ve Doğu klasik edebiyatının temsilcileri: Beruni, Harezmi, İbn Sina, Farabi, Ahmed Yesevi, Necmeddin Kübra, Nakşibend, Zamahşeri, Nizami, Nevai, Fuzuli, Sufi Olloyar, Meşrep, Mahtumkuli gibi yaratıcıları kendi öğretmenleri olarak kabul etmişlerdir. Bu düşünürlerin eserleri, sanatsal ve estetik düşüncesinin yenilenmesinde edebi etki ana faktör rolünü oynarken, 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde bir dizi değişikliğe yol açtı.

19. yüzyıl Karakalpak şiiri hem sanatsal biçim hem de ideolojik ve tematik açıdan oluştu ve gelişti. Bu dönemin şiirinde, Kunhoja, Ajiniyaz, Berdak, Ötesh gibi büyük şairlerin eserlerinde derin fikirler temelinde insan ve evren, toplum, adalet gibi insani niteliklerin yüceltilmesi, bunlar hakkındaki araştırmalarda yansıtılmıştır. "Felsefi görüşleri şiirde ifade etme deneyimi tarihten bilinmektedir. Özellikle, Berdaq'ın eserlerinde, Kunxo'ja, Ajiniyoz, Berdaq, O'tesh gibi yaratıcıların şiirlerinde benzer bir deneyim buluyoruz.

Klasik poetika sorunlarının incelenmesi, Özbek ve Karakalpak edebiyat çalışmaları örneğinde edebi iletişim ve etki meseleleriyle bağlantılıdır. Başka edebiyatların etkisi olmadan, deneyim almadan gelişen hiçbir edebiyat yoktur. Şairler ve yazarlar, başka bir milletin edebi sürecinde elde edilen başarılar hakkında kendi halkını çeviri eserleri aracılığıyla bilgilendirirken, bilim insanları bir milletin edebiyat biliminde gelişmiş olan konuları başka bir nesnede, ikinci bir ulusal edebiyatta incelerken poetika sorunlarının daha geniş bir şekilde ortaya çıkmasına katkıda bulunmuşlardır. "Bu şekilde edebi dostluk sonsuz dostluğa, edebi iş birliğine dönüşür [7]," diye yazıyor araştırmacı G. Kuramboyeve. Gerçekten de, yaratıcı etki, edebi ilişkiler ve sanatsal çeviri, yaratıcı ruhun yenilenmesiyle birlikte teorik görüşlerin gelişimini de belirler, zira kültürel iş birliği sanatsal edebiyatın gelişimini garanti eder.

Doğu'da klasik poetika geleneklerinin oluşumu ve gelişimi tasavvuf öğretilerine dayanmaktadır. Emeviler döneminin krizi, Abbasiler hanedanlığının tarih sahnesine girmesiyle başlayan tarikatta fark edilen reform süreci, tasavvuf fikirlerinin yaygınlaşmasına zemin hazırlar. Akide ve talepler arasında ortaya çıkan tartışmalar temel kavramların açıklığa kavuşturulmasını gerektiriyor ve giderek artan sosyo-

International Conference on Educational Discoveries and Humanities

Hosted online from Moscow, Russia

Website: econfseries.com

16th November, 2025

politik çatışmalar İslam hukukunun bütünlüğüne ciddi şekilde zarar verdi. Böylece iyiliğe ve mutluluğa yol açan bir öğretim şekillendi.

KULLANILAN LITETÜR

1. Хайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Т.: Ўқитувчи, 1997. – 240 б.,
Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон,
1993. – Б. 191.
2. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери
хәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004. – Б. 97.
3. Фитрат. Шеър ва шоирлиқ. //Иштирокиюн. –1919. –24 октябрь.
4. Орзибеков Р. Адабий меросимиз сеҳри. – Самарқанд: 2006. –Б. 4.
5. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри (арабчадан таржима. Изоҳ ва
мукаддималар муаллифи А. Ирисов). - Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ
мероси нашриёти, 1993. – Б. 123.
6. Шарқ мумтоз поэтикаси. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси
давлат илмий нашриёти, 2006. – 408 б.
7. Қурамбоева Г. Ўзбек ва қорақалпоқ адабий алоқалари. – Тошкент: Эффект-
Д, 2022. – Б. 3.